
EDEBİYATTA BİR İKTİDAR ALANI/ARAYIŞI OLARAK ELEŞTİRİ

*Kenan ÇAĞAN**

ÖZET

Edebiyatı bütünleyen eleştiri, edebiyat değildir. Eleştiri, hangi tür metinlerin edebiyat alanına ait olduğuna karar veren entelektüel bir faaliyettir. Eleştiri, değer ortaya koyucu bir etkinlik olduğu için, edebiyat alanının iktidarını temsil eder. Eleştiriye tehlikeli bir güç olmaktan çıkaracak şey, yine eleştirinin içinde aranmalıdır. Bu arayış öznel ve nesnel eleştiri kuramlarının üretilmesini beslemiştir. Edebî kriterlerin öznel doğasıyla, bunları nesnel bir zeminde tartışabilme gayreti tartışmanın sürekliliğini temin etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eleştiri, Edebiyat, İktidar, Nesnelcilik, Öznellik

Walter Benjamin **Tek Yön** adlı eserinde eleştirmenler hakkında çok ağır bir yargı içeren şu aforizmatik cümleyi kurmaktan kendini alamamıştır: “Kitaplar ve fahişeler... Her ikisinin de sırtlarından geçinen ve onları sömüren, ezen, kendilerine özgü erkekleri vardır. Kitapları eleştirmenlerdir”.¹

* Yrd. Doç. Dr.; Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

¹ Walter Benjamin, **Tek Yön**, çev. Tefik Turan, Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 1999, s. 39

Bir aforizmanın kışkırtıcılığına bağlı kalarak yeniden bir anlamlandırma faaliyetine girişmek tehlikeli bir serüvene kalkışmakla eş anlamlı olsa gerektir. Zira her belâğatli söyleyişin ardında gizli biçimde duran; gerçeklikte olması gereken anlamın yaralı, eksik, çarpık ve çelişkili yüzüdür. Her aforizma tehlikeli bir biçimde iddialı ve bütünlüklü olmak zorundadır. Aforizmalar karşısında savunmasız ve âtil kalmanın, bir aforizmanın edindiği ya da edinebileceği gerçek işlevi görememek demektir.

Bilindiği üzere her sav, karşısavı zorunlu kılar. Karşısava sebebiyet vermek ya da savı tersinden okumaya mecbur kılınmak, zora koşulmak, düşünmeye zorlanmak her iddialı savın ardındaki örtük işlev olsa gerektir. Tehlikeli bir uçtan bir diğer tehlikeli uca savrulmak, bu sürecin içerisindeki mayın tarlası olmakla birlikte; bir uçtan bir uca gezinmenin verdiği imkânla, dengeli bir ortalama durmasını becerebilmek ihtimali ya da böylesi bir ortalama durabilmek kabiliyeti güvenli bir alan edinmenin riskli tecrübesi olacaktır. Bu yüzden en uçta parlayan, kör edici ve bir o kadar da tehlikeli ışığın altında bu yazı, eleştiri konusunda risk barındıran bir tecrübenin peşinde olmayı denecektir. Risk, eleştirinin bizzat kendisidir. Çünkü eleştiri, bir yandan düşünce üretmesine katkıda bulunurken, diğer yandan da düşünce üretiminin yaralanmasına sebep olabilir. Özellikle bu son ihtimal eleştirinin kendine bir iktidar alanı yaratma telaşıyla ortaya çıkar.

Taraf olmanın getirdiği kolaylıktan sakınarak gerçekliği bütün yalınlığı ile anlamak çabası, temel yaklaşım biçimi olarak önümüzü aydınlatığında ya da kendisini bize dayattığında yapmamız gereken ilk şey, sahip olduğumuz hazır mevzii tersten okumalar için zorunlu olarak (tabii ki mümkün olduğunca) terk etmektir. Bu sürdürülebilir izleği takip ettiğimizde lâzım gelen ilk şey, konumuz olan eleştiriye nereden başlattığımızı ve ondan ne anladığımızı açıklamak olacaktır.

Gündelik dilde hata ya da kusur arama gibi art niyetli bir etkinlik olarak değerlendirilen eleştirinin² varlığını ya da tarihini belli bir zaman aralığı ile kayıtlı tutma ihtimalinin ortadan kalkması hiç de derin ve uzun soluklu bir bilgiyi zorunlu kılmıyor. Ama yine de her zaman, bir biçimde varolan eleştirinin daha görünür kılındığı, daha baskın olarak varlığını imlediği bir kırılma noktasının varlığından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Varlık ve evren tasavvurunun metafizik kabullerle inşa edildiği düşünülen geleneksel anlayıştan kopuşu temin eden aydınlanmanın akıl referanslı eleştirel paradig-

² Sylvan Barnet, *A Short Guide To Writing About Literature*, Fifth Edition, Harper Collins Publishers, U. S. A, 1985, s. 4

masının (en yüksek değer olarak)³, mutlak akıl ile birlikte eleştirel bakışı abartılı bir biçimde temel tutuma dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Bu yüzden eleştiri, şu an temel referanslarını aydınlanmadan alan modern ve modern ötesi toplumların inşasında oynadığı hayati rolden dolayı, kendi varlığının ayrımını keskinleştirmekte ve zaman içerisinde üniversiteler içerisinde de kurumsallaşarak yapısal bir kimlik kazanmayı, kamu alanından elini eteğini çekerek toplumsal güç olmaktan çıktığının⁴ bilinci ile sürdürmektedir.

Temel süreç bu olmakla birlikte farklı toplumlar içerisinde, toplumların kendilerine özgüllükleri ve toplumlar arası etkileşimin kaçınılmazlığı da göz önünde bulundurulduğunda bu takvim, Eagleton'ın eleştirinin İngiltere tecrübesi için söz konusu ettiği takvimden değişkenlik gösterebilir.* O yüzden Eagleton'un onsekizinci yüzyılda kültür siyasetiyle, ondokuzuncu yüzyılda kamu ahlâkıyla ve ancak yüzyılımızda edebiyat ile ilgili⁵ ya da edebiyattan içeri olduğunu söylediği eleştirinin, İngiltere özelindeki tarihsel seyrini genel-leştirmede sakıncalar bulunabilir.

Hangi toplumsal şartlarda eleştirinin kendisine nasıl bir varlık temin ettiğinden daha çok, onun genel kabullerle oluşturulmuş evrensel kimliği peşinde olduğumuzdan, onun tarihsel oluşumundan ziyade, betimleyici nitelikleri ve işlevsellikleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Eagleton'ın İngiltere özelinde ironik bir biçimde siyasal oydaşımdan (modern devlete karşı verilmiş bir savaşımdan) doğduğunu⁶ söylediği eleştirinin, betimleyici yönleri nedeniyle evrensel ölçekte her zaman ve her zeminde belli

³ Zehra İpşiroğlu, **Eleştirinin Eleştirisi**, Cem Yayınları, İstanbul, 1992 s. 8

Edgar Morin, **Aşk, Şiir ve Bilgelik**, çev. Haldun Bayrı, Om Yayınları, İstanbul, 1999 s. 83

⁴ Terry Eagleton, **Eleştirinin Görevi**, çev. İ. Serin, Ark Yayınları, Ankara, 1998 s.63

* Nitekim Anthony Grafton *Kalpazanlar ve Eleştirmenler* adlı eserinde, eleştirinin tarihini İÖ 4. yüzyıla kadar götürmektedir. Grafton bu eserinde eleştirmenliğin ilk ortaya çıkış koşullarını irdelemekte ve eleştirmenliğin hakiki metinlerle sahte (kalp) metinler -ki bu metinler hem biçim hem de amaç açısından, hakiki metinlere yeni çerçeveler tedarik etmekten başlayıp baştan sona serbestçe uydurulmuş yepyeni geçmişler yaratmaya dek uzanan bir çeşitlilik gösterebilmekteydi- arasındaki farkın ortaya çıkarılması amacıyla ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Grafton'a göre, "Kalpazanlar, okurlarını aldatmayı hedefledikleri ve bunu başardıkları binlerce belge üretmişlerdir. Kalp metinler, dinî, siyasî ve edebî tarihte çoğu zaman önemli roller oynamışlardır. Böylece kalpazanlık, hem kalpazanların daha ikna edici ürünler vermeleri yönünde hem de bunu ortaya çıkartmaya çalışan eleştirmenlerin geçmişin esasında nasıl olduğunu anlamak için daha hassas davranmaları gerektiği yönünde itici bir etki yaratmıştır. Kalpazan ve eleştirmen zaman içinde Laocoon ve yılanları gibi iç içe geçmişlerdi; süregelen mücadelelerin değişen doğası, tarihsel ve felsefi araştırmacılığın gelişiminde can alıcı bir noktadır." Bkz. Anthony Grafton, **Kalpazanlar ve Eleştirmenler**, çev. Emre Yalçın, Dost Kitabevi, Ankara, 1998, s. 14

⁵ Eagleton, a.g.e., s. 101

⁶ Eagleton, a.g.e., s. 14

oranda siyasal nitelik arz edeceğini söylemek yanlış olmasa gerekir. Üzerinden hiçbir zaman bütünüyle atamayacağı ideolojik ve siyasal tınıyla – “zira eleştiri kültürel ve dini düşünüşten ayrılmayan genel ahlâki insancılığın bir sektörüdür”⁷- eleştiri, Matthew Arnold’un tanımıyla dünyada bilinen ve düşünülenlerin en iyisini öğrenme ve bunu başkalarının da bilmesini sağlama yolunda yarar gözetmeyen bir çabadır.⁸ Bu niteliğinden dolayı, iç’i ve dış’ı, varoluşu ve tarihi karşılaştırmayı sürdürmek, şimdi’deki yaşamın soyut niteliği üzerine yargılar vermeye devam etmek ve somut bir gelecek düşüncesini canlı tutmak, her zaman yazınsal eleştiriye düşmektedir.⁹ Bu cümlelerin de işaret ettiği ve Niall Lucy’nin de tekraren ifade ettiği gibi eleştirinin asıl görevi, her zaman olduğu gibi edebiyatın sunulamaz özü’nün üstün ve ikinci derecedeki örnekleri arasında karar vermek olmalıdır.¹⁰ Kısacası, eleştiri eski veya yeni metinleri değerlendirmek ve açıklamak maksadıyla inceleyen entelektüel bir faaliyettir.

Bugünlerde retorik, okuma, metinsellik, mecazbilim ya da yapıbozum¹¹ olarak da adlandırılan eleştiriden, yazınsal bir yapıtın (ya da başka herhangi bir form içerisindeki yapıtın) dikkate almaya değer ya da değmez, var ya da yok, kısaca, iyi ya da kötü olduğuna karar veren her türlü düşünme eylemini anlamak da mümkündür. Düşünme ve tartışma kavramlarıyla birlikte anılan eleştiri¹², tercihlerde bulunabilme, değerlendirmeye kalkışma (ki bu aynı zamanda değer yaratma şeklinde de anlaşılmalıdır), yargı bildirme ile kaçınılmaz olarak ilintilidir. Dolayısıyla eleştiri dikkatin adlarından biri olarak da değerlendirilebilir ya da değerlendirilmelidir.¹³

Eleştiri konusunda geliştirilmiş iki temel yaklaşımdan nesnelcilere göre eleştiri, tamamen öznel/keyfi bir düşünümsellik olmaktan ziyade belli bir sistematik içerisinde olmayı hedeflemiş, bu nedenle de gereksinim duyduğu kuralları inşa etmeyi ihmal etmemiş bir çabadır. Bu çaba eleştirinin herhangi bir metni ya da eseri anlamak ve değerlendirmek için objektif kriterlerin mümkün olduğu varsayımıyla hareket etmesine sebep olur. Ancak objektif eleştirinin

⁷ Eagleton, a.g.e., s. 19

⁸ Matthew Arnold, “Günümüzde Eleştirinin İşlevi”, **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İz Yayınları, İstanbul, 2002 s. 71-72

⁹ Fredric Jameson, **Marksizm ve Biçim**, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 343

¹⁰ Niall Lucy, **Postmodern Edebiyat Kuramı**, çev. Aslıhan Aksoy, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 161

¹¹ Edward Said, **Kış Ruhı**, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000 s. 103

¹² Michael E. Holstein, **Beginning Literary Criticism**, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida, 1987, s. 3

¹³ Jean Paulhan, **Eleştiriye Kısa Önsöz**, Çev. Uğur Güven, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999 s. 7-8

mümkün olduğu tezine karşıt öznelciler ise, eleştirinin hiçbir gerçek kesinliğe erişemeyeceği teziyle hareket ederler.

Nesnelci yaklaşıma göre eleştiri, öz niteliğini kaybetmemeyi 'nesneyi' (metni ya da yapıtı) kendi başına gerçekte nasılsa öyle görmekle ya da göstermekle (Eagleton'ın "ideal eleştirmen bir aynadır"¹⁴ yargısı bu noktada bir anlam kazanmaktadır) ve gördüğünü açıklamak ve görece beğeni yargılarına bağlı kalarak düzeltmeye kalkışmakla başarabilir. Nesneyi gerçekte olduğu gibi görmenin ilk adımı ise kişinin kendi izlenimini gerçekte olduğu gibi bilmesi, onu ayırt etmesi ve açık seçik biçimde kavramasıdır.¹⁵ O yüzden de nesnelcilere göre nesnel gerçekliği çeşitli boyutlarıyla ele alıp aydınlatmayı hedefleyen eleştirinin yapması lâzım gelen ilk şey, önyargılı karşı çıkışlardan kendini alıkoymaya çalışarak, üzerinde durulan konuyu bütün yönleri ile anlamaya çalışmak ve metinde ya da yapıtta saklı duranı duygusal yönelimlerden sakınarak değerlendirici bir perspektif ile açığa çıkarmaktır.

1920'lerde İngiltere'de başlayan ve 1930'lardan 1970'lere kadar uzanan zaman diliminde Amerika'da etkili olan bu eleştiri anlayışı, metni ya da yapıtı nesnel ölçütlerle değerlendirmek gerektiğine inanan ve Yeni Eleştiri (New Criticism) olarak adlandırılan bir eleştiri anlayışıdır.¹⁶ Bu anlayışa göre eleştiri sırf bir "sağduyu" konusu olmamalı, tersine "sıradan okuyucudan" esirgenen çözümleme kiplerine, uzmanlaşmış deneyim biçimlerine bağlanmalıdır. Bu anlayış, öz itibarıyla Yeni Eleştiri'den sonra gelen kuramlar tarafından da sürdürülmüştür. "Nitekim, Yeni Eleştiri'den sonra gelişen eleştiri yöntemlerinde -hatta eleştiri tavrında bile- metne dayanmayan, metinle kanıtlanmayan, metinden soyutlanmış değerlendirmeler gözden düş-tü, eleştiride belli bir ölçüde de olsa bir metin çözümlemesine başvurulması gereği açıkça anlaşıldı. Dilbilimsel eleştiri'nin, yapısalcılığın, psikolojik eleştirinin, marksist eleştiri'nin modern temsilcilerinin, fenomenolojiden kaynaklanan okur merkezli eleştiri yöntemlerinin, yapıbozucu eleştirinin üzerinde birleştiği en önemli nokta, eleştirmenin ve okurun dikkatini ayrıntılı bir metin okuma süreci içinde yoğunlaştırması gereğidir."¹⁷ Ama hem Yeni Eleştiri hem de sonraki bütün eleştirel kuramlarının temel argümanları, bizi yine de eleştirinin fizik yasaları gibi kesin doğrular üzerinde inşa edildiği yargısına da götürmemelidir; her ne ka-

¹⁴ Eagleton, a.g.e., s. 40

¹⁵ Walter H. Pater, "Eleştirinin Amacı", **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İz Yayınları, İstanbul, 2002 s. 95-96

¹⁶ Nazan Aksoy, "Yeni Eleştiri", **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. Mehmet Rifat, Düzlem Yayınları, İstanbul, 1996, s. 15

¹⁷ Aksoy, a. g. e., s. 25

dar eleştiri tarihinde bilimsel eleştiri olarak adlandırılan böylesi bir çaba varsa da.

Eleştirinin doğası gereği sergilediği imkânsızlıklar bir yana bırakılacak olursa, onun tamamen öznelikten/keyfilikten sakınmasını temin eden unsurların neler olabileceği üzerinde düşünmek, eleştiri literatürünün en önemli araştırma ve tartışma konusunu oluşturmuştur. Nesnelliğin mümkün olduğunu düşünen bazı estetikçiler bu unsurları, birlik, karmaşıklık ve yoğunluk olarak belirlemişlerdir.¹⁸ Onlara göre herhangi bir eserde bu unsurlar varsa, o eser nesnel anlamda iyi ya da güzel olarak değerlendirilebilir.

Bu konuda J. Paulhan'ın aslında herkesin bildiğini söylediği ve sorunu çözüme kavuşturduğunu varsaymayı dilediği tespitleri bizim için aydınlatıcı nitelikte görünmektedir. Biz de en azından bir süreliğine sabit bir zemin temin etmek adına bu varsayımı kendimize izlek kabul edebiliriz. Paulhan, eleştirel düşüncenin sağlam bir biçimde oturtulabileceği birkaç yasa ya da temel kuralın neler olabileceği, bu kural ya da yasaların hangi öğelerden oluşabileceğini sorgularken şu temel argümanları sunuyor. Paulhan öncelikli olarak, metin ya da yapının özdeksel imkânlarının (ses, renk, dil vs.) bir ilişkiler ağı oluşturduğunu, bu ilişkiler ağının ise bir makine gibi, deyim yerinde ise, bir anıt niteliği taşıdığını belirttikten sonra, örneğin dilin kendi nesnel yasalarının varlığını kaçınılmaz bir temel kural olarak ele alınabileceğini belirtiyor. İkinci olarak ise, bu ilişkiler ağının iki yönü, bu anıtın iki yüzü bulunduğunu, özellikle de renk ve seslerin aksine, sözcükler, sesin yanı sıra düşünce, yazılı göstergenin yanı sıra, ruh durumu gibi, özdeksel yanlarına ek olarak belirgin bir anlamla donanmıştır diyor.¹⁹

Bu durumda, sözkonusu yasaların yazın'ın kendine özgü yapısıyla ilgili olacağı doğru gibi görüldüğünü, yani yalın sözcükler ve anlamlar arasındaki bir takım ilişkilerle ilgili olduğunu ifade ediyor. Paulhan bir saptamayla konuyu sürdürüyor: "bu sözcükler ve anlam arasında, soyut veya da bilgince değil, aksine, alabildiğince yaygın ve sürekli bir ayırım söz konusudur. Kimi kez bu iki karşıt öğe, birlikteliklerinden kolay yutulur bir lokma oluştururcasına, birbirleriyle neredeyse kaynaşmış ve sıkı bir işbirliği içindeymiş gibi görünür bize"²⁰. Bu anlamda E. Said'in, eleştirel kimliği, yani eleştirmenin metinlerle uğraşmasının geçerli ve yetkilendirici yöntemi, psiko-lojik, toplumsal ya da tarihsel bir temel üzerine değil, dilsel hatta belki de kurumsal bir temel üzerine kurulmuştur demesi Paulhan'ı destekler mahiyettedir. Said için de

¹⁸ Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 315

¹⁹ Paulhan, a. g. e., s. 13

²⁰ Paulhan, a.g.e., s. 14

eleştirmeni ilgilendiren şey, dilin nasıl anlamlan-dırdığı, neyi ve hangi biçimde anlamlandırdığıdır²¹.

Eleştirinin niteliğini deşifre ederken onun dayandığı temel kuralları ve yasaları ortaya koymanın daha anlaşılır kılınmasını temin edecek şeyin, eleştirinin edindiği işlevsel boyutun ortaya konulmasıyla mümkün olduğu kesindir. O nedendir ki eleştirinin temel koşulunu oluşturan “dolaysız iletişim”²² onun en önemli işlevlerinden biri olmaktadır. Dolaysız iletişim metnin nasıl yapılmış ve yapılmakta olduğunu anlamakla eş görülmelidir. Yani her metnin ya da yapıtın kendine özgü ve çevrilemeyen duyumsal çeki-ciliğinden kaynaklanan kendine özgü imgeleme ulaşma tarzı, malzemesine karşı kendine mahsus sorumlulukları, sınırlamaları vardır. Eleştirinin işlevlerinden biri bu sınırlamaları tanımlamak, verili metnin kendi özel malzemesine karşı sorumluluklarını yerine getirme düzeyini değerlendirmektir.²³

Bu süreç doğal olarak metnin kendisini dinamik olarak algılamamızı kaçınılmaz kılmakta, böylelikle de metindeki her ayrıntının metnin anlaşılmasında olağan dışı bir önem kazanması sağlanmaktadır. Bu yüzden eleştirmen dinamik bir metinle karşılaşmanın edindiği bilinç ile zorunlu bir biçimde metni baştan sona taklit ya da tekrar etmektedir.²⁴ Kısacası eleştiri üretmek, her zaman yapılmış olanı yeniden yapmakla eş anlamlıdır. Bu yüzden “alımlama süreci bağlamında bir metin olası ya da gerçek bir okurdan (bir okur olarak eleştirmenden) etkin ve bilinçli bir işbirliği ister”²⁵. Burada göz ardı edilmemesi gereken şey, eleştirmenin bütünüyle dışarıklı olmasının ya da bütünüyle dışarıklı öğelerle (siyasal, ideolojik vs.) donatılmış olmasının metne ulaşmak noktasında yaratacağı sorunlara vurgudadır. Yapıbozucu anlamda metni okunur kılmaktan başka bir işlevi olmayan bir okur olarak eleştirmenin, yazar’la olan farklılığı bu sorunları besleyen en önemli nedendir.²⁶ Yazı okumadan, yazar ise okurdan farklıdır. Bu farklılıklar yazı ile okuma arasındaki mesafenin açılması anlamındadır.

Bu gerçek hiçbir edebî metnin, metin hakkındaki son sözü söyleyen tek bir okuması olmaması gerçeği tarafından desteklenir. Niall Lucy’nin de çok isabetli bir biçimde tespit ettiği gibi bazı okumalar, her zaman diğerinden daha

²¹ Said, a.g.e., s. 155

²² İpşiroğlu, a. g. e., s. 11

²³ Pater, a.g.e., s. 99-100

²⁴ Eagleton, a. g. e., s. 166-167

²⁵ Sema Rıfat, “Yapıt-Okur İlişkisi ve Umberto Eco”, **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. M. Rıfat, Düzlem Yayınları, İstanbul, 1996 s. 48

²⁶ Ali Akay, “Yapıbozma ve Plastik Sanatlar”, **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. M. Rıfat, Düzlem Yayınları, İstanbul, 1996 s. 73

inandırıcı görülür, ancak asla söylenecek başka hiçbir şey bırakmayacak kadar inandırıcı olmadıkları anlamına gelir. Dolayısıyla sırf bu sava göre bile, edebiyatın tanımlayıcı unsuru 'tüketilemezliği'dir. Edebiyatın tüketilemez olana dönüşmesi ise, edebiyatı eleştirinin alt edebileceğinden çok daha fazla bir şey kılar. Niall Lucy'e göre "edebiyata ya da herhangi bir edebî metne dair 'son söz' olmamasının nedeni, edebiyata ait özel bir takım nitelik ya da has-salar yüzünden değil de, yalnızca her sözün bir bağlamı olması gerekliliğindedir."²⁷ Metne sıfır hatayla ulaşma çabası ifade edildiği gibi kolay ya da hiç mümkün olmamakla birlikte, öznel yeterlilikleri ve farklılıkları ne olursa olsun eleştirmenin, metni mümkün en doğru biçimde anlama çabasını en azından iyi niyetli bir amaç olarak göz önünde bulundurma zorunluluğu vardır

Bunların dışında eleştirinin kamu beğenisinin muhafızı ve eğitmeni olmak gibi bir başka işlev üstelendiğini ileri sürmek, eleştirinin kendisini zora sokmak demektir. Ama eleştirinin kendi konumunu zora soktuğunu düşündüğümüz bu alan, eleştirinin kendi iktidar alanını yarattığı yerdir. Eleştiri sorumluluk ifa edecekse, bunu Arnold'un dediği gibi "dünyada bilinen ve düşünülenlerin en iyisini bilmekle kendini yükümlü kılmalı"dır²⁸ gibi hüküm cümleleriyle yapmamalıdır. Çünkü bunu demek; eleştiriye abartılı, ütopyik ve tehlikeli bir konum belirlemekle eş anlamlıdır. Eagleton'un tespitiyle, Arnold "nesneyi gerçekte olduğu gibi görerek tek tek tüm toplumsal sınıfları ve çıkarları aşacak kadar üstün biçimde nesnel ama partizanca olmayan bir eleştiri arzular. Bu amaçla eleştiri, düşünce alanından oldukça farklı toplumsal eylem evrenine girmeyi hiç yılmadan reddetmelidir; eyleme, siyasete ve bu türden hiçbir şeye bakmadan insan düşüncesi için en iyi olan şey ne ise onu saptamaya çalışmalıdır"²⁹. Bu taleplerin mümkün olup olmadığı problemi ise eleştiriye yeni imkânsızlıklarla yüz yüze bırakabilir.

Buraya kadar anlatılanlardan eleştirinin ne kadar dağınık bir konu olduğunu çıkarsamak güç değildir. Bağımsız ve üst bir kavram olarak eleştiri denildiğinde, ortak bir kanı oluşturacak bir kavram olarak eleştiriden bahsetmenin güçlüğü, eleştiri konusunda daha anlaşılır olmanın yollarını aramaya sevk etmektedir bizleri. Kaba ama gerekli bir ayrıştırmayla eleştiriye iki şekilde anlamak mümkündür. Birincisi eleştiriye düşünce üretme biçimi olarak anlamak ve onu sistematik, kendi içerisinde tutarlılıkları olan ve bir tür diyalektikle işleyen yöntemli paradigmlar bütünü olarak kavramaktır. E. Said'in 'işlevselci

²⁷ Niall Lucy, a. g. e., s. 164

²⁸ Arnold, a. g. e., s. 53

²⁹ Eagleton, a. g. e., s. 59

eleştiri³⁰ dediği grubu böyle tanımlamak mümkün belki de. Örneğin, göstergebilim, yapısalcılık, post-yapısalcılık, hermeneutik, dilbilim-sel eleştiri, marksist eleştiri ve benzeri argüman gruplarını farklı eleştirel okullar olarak anlamak mümkündür. Bunlar metin malzemesiyle disiplinli bir biçimde ve hakkını vererek ilgilenmenin, genellikle önceden hazırlanarak eleştirmene sunulan tarzlarıdır³¹. Yani bu eleştirel yaklaşım biçimlerin çoğunda aslanan sanatçıyı ve eleştirmeni olabildiğince devreden çıkararak, okuru metinle baş başa bırakmaktır. Bu yüzden de bunları öznel beğeniyi belli bir temel üzerine kuran nesnel eleştiri³² diye betimlemek yerinde olacaktır.

Bu eleştirel okulların her birinin kendine özgü yapısal öğeleri, değer üretme biçimleri, yargıda bulunma kıstasları vardır. Bunları kendileri ürettikleri ve bunu bir okuma yöntemi olarak sunduklarından dolayı, okunan metnin ya da yapının bu okuma yöntemlerine bağlı kalarak değerlendirilmesi, anlık keyfiliklerden sakınmayı temin etmekte ve okunan metnin ya da yapının neye bağlı kalınarak değerlendirilip, eleştirildiğini anlaşılır kılmaktadır. Elbette her eleştirel okulun inşa edilme biçimlerinin kendine özgü keyfilik-lerinden kaynaklanan, bu yüzden de eleştirilmeyi zorunlu kılan yanları bulunmaktadır. Onun içindir ki, bir önceki eleştirel okulun argümanlarının bıraktığı açıkları ya da yaptığı yanlışları göstermenin ya da gidermenin bir yolu, yeni bir argümanlar bütünü oluşturmaktır. Bu durum eleştiriye ve eleştirmeni yalnızlıktan ve köksüzlükten kurtardığından, yanlış yapıyorlarsa bile neden dolayı yanlış yaptıklarını anlaşılır kılmaktadır. Bu sistematik içerisinde yapılan yanlışların kendi iç tutarlıklarının olmasından ve eleştiriye açık olmalarından dolayı düşünce üretimine katkıda bulduklarını ifade etmek mümkündür. Zaten eleştirinin asıl amacı da kesin sanat gerçeklerini kanıtlamadan kabul etmek yerine onların var olup olmadıklarını araştırmaktır.³³

Bir diğer eleştiri biçimi ise, tamamıyla özneliği ön plana çıkaran ve literatürde izlenimcilik³⁴ ya da öznelcilik olarak adlandırılan yaklaşımdır. Öznelcilik, başına buyrukluğun, tümüyle keyfilüğün, anlık değer üretiminin, mesnetsiz yargıda bulunmanın, teorisiz ve yöntemsiz olmanın yaygın adı olarak kabul edilmelidir. Bu tarz eleştirel yaklaşımın temel tutumu metinle okuru kendi isteği ve yönlendirmeleri dahilinde buluşturmak, metni kendi oluş'u dahilinde değil de metni, metnin kendisine rağmen sunmaya çalışmaktır. Denilebilir ki,

³⁰ Said, a.g.e., s. 151

³¹ Said, a.g.e, s. 141

³² İpşiroğlu, a.g.e., s. 32

³³ J. C. Carlaui, J. C. Fillox, **Edebi Eleştiri**, çev. Ayşe Hümeysra Çakmaklı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 45

³⁴ J. C. Carlaui, J. C. Fillox, a. g. e., s. 51

özneller sistematiğ olmanın bilimsel ve ahlâki sorumluluğuna inanmayan ve dahası bunun zaten mümkün olmadığına inanan estetlerden oluşur. Özneller beğenin mazur gösterilmesini temin edecek bilgi donanımlarına ek olarak, özneller beğenin estetik bir ilke olduğu yönündeki dayatmalarıyla iktidar peşinde olmaları, öznelleri ziyadesiyle tehlikeli kılmaktadır. Birinci grupta andığımız eleştiriyi eleştirmek de müm-kündür. Ancak birinci biçimde kurgulanmış eleştirel okullar, kurgulanma süreçlerinde kendilerini eleştiriyeye açarlar ve kendilerinin eleştirilme gereğini bilirler. Birinci gruptakilerin de kimi durumlarda kendilerini mümkün tek alternatif olarak sunmaları söz konusu olabilir. Böylesi durumlarda tehlikeli bir iktidar mücadelesi nesnelcilerin taleplerinde de vücut bulabilir. Ancak birinci gruptaki eleştirel okulların kendilerini doğrulama telaşları, onları iktidar mücadelesi alanında daha az tehlikeli kılar. Bu yüzden birinci grup eleştiriden ziyade ikinci grup eleştiriyi daha tehlikeli bulmalı ve onun buyurgan varlığını tehlikeye sokacak eleştirinin imkânı ısrarla aranmalıdır.

Eleştirinin eleştirisi sıklıkla rastlanılır bir durum değildir. Onun için eleştiriyeye eleştiri yazmaya kalkışmak, eleştiri üzerindeki toplumsal ve siyasî müdahaleleri ele almayı gerektirecektir; aynı zamanda eleştirinin ne zaman bir disiplin olup ne zaman olmadığı sorusu üzerinde durmayı da gerektirecektir.³⁵ Bu hususların daha iyi açıklanması ve anlaşılmasının gereği olarak özneller eleştirisi türünü biraz ayrıntılı bir eleştirel okumaya tabi tutmalıyız.

İsmiyle müsemma bu eleştirel tavrın eleştirilmeye muhtaç ilk yanı bütünüyle öznelliğe saplanmış olmasıdır. Birinci grupta andığımız eleştirel yaklaşımların inşa edilme biçimleri ve yöntemlerinin bütünüyle öznellikten bağımsız olmaları ve yansız bir tavır sergilemeleri mümkün değildir. Zaten böylesi bir beklenti içerisine girmek sosyal bilimlerin doğasını bilmemek demektir. Lakin nesnelcilerin öznellik kaynaklı nesnellik arayışları, onun belli bir teorik alt yapıya dayandırılmış olmasıyla kendisini özneller eleştiriden farklılaştırır. Özneller eleştirisi değer üretimini ve yargıda bulunma biçimlerini tamamen eleştirmenin keyfi tutumuna indirgemiş durumdadır. Bunun sebebi ise, öznellerin estetik yargıları tamamen özneller olarak değerlendirmeleridir. Onlara göre, iki zıt yargıdan birinin diğerinden daha doğru olacağına inanmak doğru değildir. Dahası estetik yargılar doğru ya da yanlış olamaz, çünkü onlara göre, bir estetik yargının doğru olduğunu gösterecek genel-geçer ölçütler bulmak şöyle dursun, hiçbir değer yargısının özgül (specific) sebepleri dahi olamaz.³⁶

³⁵ Said, a.g.e., s. 157

³⁶ Berna Moran, a. g. e., s. 312, 318

Öznelci yaklaşımın yargıda bulunma biçimlerinin kendi içinde tutarlı açıklama kriterlerinden yoksunluğu, onu herhangi bir tartışmanın yürütülemediği bir alanda hükümsüz kılar. İç tutarlılıkları olan bütünlüklü kriterler, anlık değer oluşumlarının önünde engeldir. Öznelci eleştiri buna karşın, kişiden kişiye (eleştirmenden eleştirmene) değişen duyguların, ideolojik ve ahlâkî tutumların bir eseri olma niteliğindedir. Duygularından hareketle metne ulaşmaya kalkışan eleştirmen, metni anlamak noktasında kendi önüne aşılmaz bir engel inşa etmiş olur.

Oysa eleştiri bilgi temelli nesnellik arayışından hareketle bütünüyle keyfi olan öznelikten sıyrılmaya çalışmalı ve tutarlı açıklama modelleri geliştirmelidir. Eleştiri bütünüyle öznelğe yaslandığında varacağı yer tamamen keyfi olmak kaydıyla değer üretmek ve yargıda bulunmak olacaktır. Buna kalkıştığı takdirde ise aslı vazifesi olan metni, metinden hareketle anlamak işini ertelemiş olacaktır. Belki de nihaî noktada yargıda bulunmaktan kaçınmayacak olan eleştiri, “yargıyı tanrısal bir yetkenin kusur bulan yargılarına benzetmekle”³⁷ çıkmazlarına bir de sorumluluk yüklemeyecek-tir. Yine de eleştiri, yargıda bulunmayı neye dayandırıldığının ve nasıl oluşturduğunun yanı sıra – aksi taktirde yargılar önyargıya dönüşür-, yargı gücünü neyin lehine ya da neyin aleyhinde kullandığıyla etik bir problemle karşı karşıya bulacaktır kendini. Bu yüzden eleştirel yargı, gizemli bir biçimde anlatılmaz olmak yerine, en azından us yoluyla tanımlanabilir olmalıdır.³⁸ Ayrıca yargı gücünün kendisi, yargıda bulunmanın anlam çoklukları ve anlam belirsizlikleri karşısında boşluğa düşme ihtimalini göz önünde bulundurması gerekir. Özellikle estetik değerlerin izafiliği sözkonusu olduğunda yargıda bulunmanın güçlüğü daha bir açık olmaktadır. Ayrıca her okumanın bir yorumlama süreci olması ne kadar normal ise her yorumun tez elden ve genelleştirmeye vardırılır biçimde yargıya dönüştürülmesi de o oranda tehlikelidir.

Ama eleştiri söz konusu olduğunda tehlike kaçınılmaz olmakta, yargı gücü genelleşme telaşı ve buyurgan yapısı ile iktidar üretimi olmaya kalkışmaktadır. Çünkü eleştiri, çoğu zaman sadece salt eleştiri değildir. O aynı zamanda varlığını kendi alanıyla birlikte diğer bütün alanlara da yayabilen hegemonik bir yapıdır. Eleştirinin kendi içinde ürettiği iktidar, geçerlilik ve haklılık temin eden bir kurum olarak anlaşıldığında, sahip olduğu ya da olmak istediği gücün kaçınılmaz olarak, gerçek geçerliliğin karşısında ve ona rağmen bir üretimde bulunma riskinin bulunduğu da ifade etmek gerekir. Karşı gelinmez yapısıyla eleştirel iktidar, her zaman “gerçek” değerli olanın karşısında

³⁷ Eagleton, a.g.e., s.22

³⁸ Eagleton, a.g.e., s. 73

olabilir. Eleştirel iktidar, başkalarına karşı kendi varlığını haksız bir yüceltme³⁹ ya da başkalarının varlıklarını yine haksız bir biçimde aşağılamaya tabi tutabilir ve böylelikle değerler skalasını bulandırabilir. Eleştiri kendini ıslah edici bir aygıt olarak gördüğünde, sapmaları söylemin dili aracılığıyla şiddetle cezalandırmaya ve kendi belirlediği standartların ihlallerini bastırmaya kalkıştığında sahip olduğu iktidarın niteliğini faşizme doğru dönüştürmeye ve o oranda da tehlikeli olmaya başlamış demektir. Bu nedenledir ki, eleştiri tartmaktan ziyade mevcut olanı yansıtmak zorundadır. Aslında bu noktada başlayan şey biraz da eleştirel iktidarın kendi kofluğuna, içi boşluğuna, tutarsızlığına, dayanaksızlığına vurgudur, çünkü bu tarz bir eleştiri ancak kendi kendisini onaylamadır. Dolayısıyla da eleştirel iktidar, nihaî noktada içten içe kendisine karşıttır.

Nitekim son noktada bir yorum cemaati olan eleştirmenlerin, kendi kendilerini onaylayan otoritesi daha fazla iktidar kazanıp, katı bir ortodoksi statüsüne kavuştukça, izleyicilerinin, uzmanlaşmış dilinin ve kaygılarının gittikçe daralması, gittikçe hava geçirmez ve daha içine kapanık bir hal alması kaçınılmaz olmaktadır.⁴⁰ Bu durum, bırakın eleştirel metinleri, yaratı metinlerinin bile demokratik mübadele olguları olmadığı gerçeği hatırlandığında daha bir anlam kazanmaktadır⁴¹. Yani her metin ya da yapıt aslında bir biçimde iktidar üretmekte ama eleştiri, bu iktidar üretimine meşruiyet temin etmeye kalkışmakla kendi iktidarını abartılı bir hale dönüştürmekte ve kendi iktidarının altını oymaktadır.

Eleştirel iktidarın ve doğal olarak eleştirinin altını oyan bir diğer öge ise eleştirinin kültür endüstrisinin kurallarına bağlı kalarak eleştiri üretmesidir. Pazarın katı belirleyiciliği altında kültür ne kadar sahih kalabilirse, eleştiri de o kadar kendi aslı işlevine bağlı kalarak varolabilir. Kültür endüstrisi, eleştiriye kendi hizmetine âmâde görmek ister. Zira Janet Wollf'un ifadesiyle "eleştiri, sanat eserinin tüketiminin yaygınlığını belirlemektedir; hatta edebî, görsel ve gösteri sanatlarında üretilen eserlerin tarihsel konumları üzerinde de belirleyici olmaktadır."⁴²

Eleştiri günümüzde bu iki tehlikeli uç arasında umutsuz bir salınım ile karşı karşıyadır. Zira bugün kabul edilebilir olanı belirlemede galip çıkmış olan eleştirel söylem değil, piyasadır. O yüzden eleştiri kaçınılmaz bir biçimde kültür endüstrisinin, kamunun piyasada şekillenen beğenisine dayanan yasa-

³⁹ T. S. Eliot, "Eleştirinin İşlevi", **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İz Yayınları, İstanbul, 2002 s. 112

⁴⁰ Eagleton, a.g.e., s. 98-99

⁴¹ Said, a.g.e., s. 136

⁴² Janet Wollf, **Sanatın Toplumsal Üretimi**, çev. Ayşegül Demir, Özne Yayınları, İstanbul, 2000, s. 38

larını kabul etmek yerine, onunla çarpışmakla yükümlü hale gelmiş durumdadır. Aksi takdirde “modern eleştiriyi var eden maddî koşullar, gelişkin biçimlerinde, onun ölümünü ifade edecektir”.⁴³ Bu durumu aşmanın yolu ise kültür endüstrisi içerisinde bir pazarlamacı ya da stratejiste dönüşen eleştirmenin, pazarın belirleyiciliği altındaki soluk çabaları olmayacaktır.

Eleştiri özellikle sanatlar alanında bir eklemleme olmanın ona yüklediği psikolojik baskıdan ya da objektif bir ifade ile konumdan, kendi iç disiplini oluşturmakla sınırlanabilir. Ama bunu yaparken hiçbir zaman kendi varoluşunu temin eden yaratı metinlerinin kendi varoluşu karşısındaki önceliğini unutmamalıdır.⁴⁴ Yine de bu durum eleştirinin, düşünsel ve sanatsal alanlar için önemini, yani onların kendi gerçekliklerini onlara göstermedeki hayati rolünü bizlere unutturmamalıdır. Bunu yaparken de eleştirmen, ne her şeyden önce bir yargıç, ortak değerlerin yöneticisi ya da aydınlanmış ussallığın yeri, ne de her şeyden önce kültürel taktik adamı yada siyasal katalizör⁴⁵ olmadığını bilinci ile donanmalıdır. Ayrıca eleştirmenin bu bilince eklemesi gereken önemli bir nokta daha vardır: O da, eleştirinin boş bir edebî etkinlik olmaktan öte, ah-lâkî bir görevi de içerdiğidir.

KAYNAKLAR

- Akay, Ali (1996), “Yapıbozma ve Plastik Sanatlar”, **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. M. Rıfat, İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Aksoy, Nazan, “Yeni Eleştiri”, **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. Mehmet Rıfat, İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Arnold, Matthew (2002), “Günümüzde Eleştirinin İşlevi”, **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İstanbul: İz Yayınları.
- Barnet, Sylvan (1985), **A Short Guide To Writing About Literature**, Fifth Edition, U. S. A: HarperCollinsPublishers.
- Benjamin, Walter (1999), **Tek Yön**, çev. Tevfik Turan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Carlaui, J. C., Fillox (1985), J. C., **Edebi Eleştiri**, çev. Ayşe Hümeysra Çakmaklı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cöntürk, Hüseyin (1958), **Eleştirmeden Önce**, Ankara: Kültür Matbaası.
- Eagleton, Terry (1998), **Eleştirinin Görevi**, çev. İ. Serin, Ankara: Ark Yayınları.
- Eliot, T. S. (2002), “Eleştirinin İşlevi”, **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İstanbul: İz Yayınları.

⁴³ Eagleton, a.g.e., s. 77

⁴⁴ Hüseyin Cöntürk, **Eleştirmeden Önce**, Kültür Matbaası, Ankara, 1958, s. 13

⁴⁵ Eagleton, a.g.e., s. 42

- Grafton, Anthony (1998), **Kalpazanlar ve Eleştirmenler**, çev. Emre Yalçın, Ankara: Dost Kitabevi.
- Holstein, Michael E. (1987), **Beginning Literary Criticism**, Florida: Robert E. Krieger Publishing Company.
- İpşiroğlu, Zehra (1992), **Eleştirinin Eleştirisi**, İstanbul: Cem Yayınları.
- Jameson, Fredric (1997), **Marksizm ve Biçim**, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Lucy, Niall (2003), **Postmodern Edebiyat Kuramı**, çev. Aslıhan Aksoy, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Moran, Berna (2002), **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Morin, Edgar (1999), **Aşk, Şiir ve Bilgelik**, çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Om Yayınları.
- Pater, Walter H. (2002), "Eleştirinin Amacı", **Eleştiri**, çev. Ahmet Aydoğan- Bülent Özsoy, İstanbul: İz Yayınları.
- Paulhan, Jean (1999), **Eleştiriye Kısa Önsöz**, Çev. Uğur Güven, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Rıfat, Sema (1996), "Yapıt-Okur İlişkisi ve Umberto Eco", **Eleştiri ve Eleştiri Kuramı Üstüne Söylemler**, Yay. Haz. M. Rıfat, İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Said, Edward (2000), **Kış Ruhü**, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları, İstanbul.
- Wolff, Janet (2000), **Sanatın Toplumsal Üretimi**, çev. Ayşegül Demir, İstanbul: Özne Yayınları.